

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM
ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

THE UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ
SÜTÇÜ İMAM
REVIEW OF THE FACULTY OF THEOLOGY

YIL / YEAR: 11 SAYI / NUMBER: 22
TEMMUZ-ARALIK / JULY-DECEMBER /2013

**“Es-Salâtü'l-Vustâ” Kavramının Rivayet ve Dirayet
Ağırlıklı Tefsirler Bağlamında Metodolojik Tahlili**

Yrd.Doç.Dr. Yahya YAŞAR*

Özet

Bakara suresi 238. Ayette zikredilen “es-Salâtü'l-Vustâ” gibi bazı ifadeler bir hikmete matuf olarak, Kur’an’da müphem bırakılmıştır. Müfessirlerimiz Hz. Peygamber’den gelen rivayetlerle ayeti açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. “Orta namaz”ın mahiyetini tayin etme hususunda, Rivayetler arası farklılıkların varlığı, meseleyi sadece rivayet üzerinde çözmeyi zor bir hale getirmiş ve yirmiye yakın görüş ortaya çıkmıştır. Tefsir geleneğimizin iki ana omurgasını oluşturan, Rivayet ve Dirayet tefsirleri bağlamında, konuya metodolojik anlamda yaklaşım tarzlarını ortaya koymak, farklılıkları tahlil etmek ve “es-Salâtü'l-Vustâ”nın mahiyetini biraz daha açıklığa kavuşturmak istedik.

Anahtar kelimeler: Vusta, namaz, rivayet, dirayet, müphem

**“ES-SALÂTÜ'L-WUSTA” ANALYSIS IN THE CONTEXT
OF THE ACCOUNTS AND ACUMEN GLOSSES”**

Baqara, 238 Referred to in the verse “al-Salâtü'l-Wusta” aiming wisdom as well as some expressions, the Koran is left müphem. Commentators Verse from the Hadith of the Prophet tried to be clarified. “Wusta prayer” regarding the nature of the determination, the existence of differences between the narrations, making it difficult to resolve the matter only on rumor and opinion have emerged close to twenty. Narrated exegesis and tradition form the backbone of the two main methodological sense approaches to the issue in the context of Acumen interpretations put forward to analyze the differences and “es-salâtu'l-Wusta” We wanted to clarify the nature of the bit.

Abstract: Wusta, prayer, narrated, acumen, müphem

* KSÜ İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi

Giriş

Kur'an'ın kendine has bir üslubu vardır. Onun âyetlerinin bir kısmı, kendisiyle neyin kastedildiği açık olmasına rağmen diğer bir kısmında müteşabih âyetler, müphem bırakılan hususlar, garip kelimeler ve tahsisi murat edilen umumi hükümler vardır.¹Bundan dolayı da Kur'an'ın anlam dünyası hiçbir zaman tüketilemeyecektir.

Kur'an, yer zaman, şahıs isimlerini ön plana çıkarmaz. Onun bu anlatım tarzını, sadece Kur'an'ın az sözle çok derin ve zengin manaları dile getirme özelliği olan mucizliğine hamletmek doğru olur. Bunun da ötesinde Kur'an'ın çoğunlukla teferruat olarak kabul edilebilecek bu tür ayrıntılara girmemesinin asıl hikmeti, onun fonksiyonel tarafının ağır basmasıdır. Kur'an teoriyle pratiği birlikte düşünen ve varlık âlemini tümüyle kuşatan, insanlara kendi zihniyetinin boyasını vurmak isteyen bir kitap olarak öncelikle mesajın iletilmesini gaye edinmiştir.²

İşte bu tür hikmetlere dayanarak zaman zaman bazı hususlar müphem lafızlarla ifade edilmiştir. Bunlardan birisi de Bakara suresi 238. Ayette zikri geçen “es-Salâtü'l-Vustâ” ifadesidir. Ama bu durum Kur'an'ın anlaşılmasına mani değildir. Esasında sözlerde açıklık ve kapalılık dilin normal yapısıdır. Bazı müphemler Kur'an'ın bizzat kendisi tarafından, bazıları Hz. Peygamber tarafından açıklığa kavuşturulmuştur.

¹ Bkz. es-Suyuti,Celeleddin, *el-Itkan fi Ulûmi'l- Kur'an*, Dar-u İbn-i Kesir, Dimesk 1993, I/640, Demirci, Muhsin,*Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik yayıncılık, İstanbul 1996,s.36-39.

² Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul 1996, s.107

Esasında müphematin açıklığa kavuşturulması nakle dayalı bilgi olmadan neredeyse imkânsızdır.³ Burada özellikle Hz. Peygamberin Kur'an'ı tefsir fonksiyonu önem kazanmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber, Kur'an'ın yalnızca bir mübelliği değil aynı zamanda onun açıklayıcısıdır.⁴ “Hz. Peygamber'in tefsiri, Kur'an'ın mücmel olan ayetlerini tafsil, umumî hükümlerini tahsis, müşkilini tavzih, neshe delâlet etme, müphem olanı açıklama, garip kelimeleri beyan etme, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hale getirme, edebî incelikleri ihtiva eden ayetlerin maksudunu bildirme gibi belli başlı kısımlara taalluk eder”.⁵

Peygamberimizin bir kısım beyan ve tefsirleri ümmetten hiçbir kimsenin üzerinde söz söyleyemeyeceği açıklamalardır ki bunlar daha ziyade O'nun gaybî hususlara, ibadât, muamelât ve ukubâtla ilgili pratiğe ait konulara, medlûlleri anlaşılamayan bazı ifadeler dair beyanlardır. “es-Salâtü'l-Vustâ” da Hz. peygamberin beyanı olmaksızın anlaşılması zor belki de imkânsız ifadelerden kabul edilmiştir.⁶

Bununla beraber “es-Salâtü'l-Vustâ” ile ilgili birden fazla ve delalet ettiği mana itibariyle farklı neticelere ulaşmayı imkan dahilinde kılan rivayetler bulunmaktadır. Bu farklı rivayetlerin varlığı, ayetin farklı şekillerde yorumlanmasına kapı aralamıştır. es-Salâtü'l-Vustâ hususunda ortaya çıkan ihtilafın nedeni esasında çok da net değildir. İhtimal ki Hz. Peygamber döneminde, sahabe, aslında burada kastedilen manayı anlamışlardı, sonradan başka ihtimallerin ortaya çıkmasıyla görüş ayrılı-

³ Bkz. Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir usulü*, TDV. Yayınları, Ankara 1985, s.186

⁴ Nahl,16/44.

⁵ Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kuranı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1983, s 31.

⁶ Albayrak, a.g.e., s.139.

ğına düştüler veya o dönemde sahabe bütün namazları muhafaza etme konusunda hassastı fakat dinlerini daha iyi öğrenme isteklerinden kaynaklanan bir ihtilaf söz konusu olmuş ve bu öğrenme istekleri bir anlamda onları merakla sevk etmiş, merak da zorlama yorumlara neden olmuş olabilir.⁷ Hz. Peygamber hayatta iken bu namazın hangisi olduğu konusunda peygambere soru sorulduğuna dair sağlam bir rivayetten söz etmek söz konusu olmadığı gibi, o dönemde bir tartışmanın yaşandığına dair net bir bilgidir de bahsedemeyiz.⁸ Sadece Said b. Müseyyib'den nakledilen “ashab-ı rasulullah ‘es-Salâtu'l-Vustâ’ hususunda -ellerini birbirine kenetleyerek- böyleydi” şeklinde bir söz nakledilir.⁹ Buna rağmen Klasik tefsir geleneğinde yirmiye yakın farklı görüşün ortaya çıkmış olması bu konu üzerine, gerek metodik anlamda, gerekse “orta namaz”ın mahiyeti hakkında araştırma yapma gereğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca “es-Salâtu'l-Vustâ” ifadesi üzerine yapmış olduğumuz tefsir okumalarında “İkinci Namaz” neticesinin ağırlı bir görüş olsa da tamamen müsellem bir durum olmadığını fark ettik. Klasik geleneksel tefsir geleneğinde dahi erken dönem yorum kırılmalarının yaşandığını görmemiz “es-Salâtu'l-Vustâ” ifadesinin mahiyetini çözme arzumuzu perçinlemiştir.

Tefsir geleneğimiz iki ana omurgasını oluşturan Rivayet ve Dirayet tefsirleri bağlamında konuya metodolojik anlamda yaklaşım tarzlarını ortaya koymak ve bu farklılıkları tahlil etmek istedik. Maksudumuz metodolojik anlamda konuya yaklaşım tarzlarını ortaya koymanın yanında “es-salâtu'l-Vustâ”nın mahiyetine dair tahlilleri

⁷ İbn Aşur, et-Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr, II,467.

⁸ Heyet, Kuran Yolu, DİB, I/261.

⁹ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân,Mektebetu İbn Teymiye,Kahire t.y.,V/169.

ortaya koyarak, konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmayaya matuftur.

Kavramsal Çerçeve

Bakara suresi 238. Ayette “es-Salâtü'l-Vustâ” ifadesi şu şekilde zikredilir.

{حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ} “*Namazlara, hele ‘es-Salâtü'l-Vustâ’ya dikkat edin ve kalkıp huşu ile Allah’ın huzurunda durun.*”.

“es-Salâtü'l-Vustâ” beş vakit namazdan biri olduğu halde ayrıca zikredilmiş ve ihtimam gösterilmesi istenmiştir. Ayetin lafzından hareket ettiğimizde beş vakit namazdan her birinin ve Cuma namazının “es-Salâtü'l-Vustâ” olma ihtimali mevcuttur. “Orta namaz” şeklinde tercüme etmemiz mümkün olan “es-Salâtü'l-Vustâ” ifadesinin marife olması, bu namazın farz namazlardan birisinin olmasını da gerektirmektedir.¹⁰ Ayrıca Atıf tegayur (başkalık) gerektireceğinden “es-Salâtü'l-Vustâ” “es-Salavât” tan yani bilinen namazlardan başka bir namaz gibi görünse de aslında “es-Salat” es-Salavât’a dâhil olduğundan bu atıf hassı âmma (özel olanı- genel olana) atıf cinsindedir.¹¹

(وسط) Vasat kavramı, kök olarak Arapça “v-s-t” fiilinin mastarıdır. Ele aldığımız ayette ise (وسطى) “Vusta”, Evsat’ın müennesi olarak ism-i tafdildir ki orta veya en faziletli demektir.¹² Kelime olarak: iki eşit tarafı olan şeyin ortası¹³ anlamına gelir. Sıfat olarak ise; en üstün en ha-

¹⁰ *İbn Âşûr*, Muhammed *et-Tâhir*, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984, II,467.

¹¹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Azim yayıncılık t.y., II,124.

¹² *İbn Manzûr*, *Lisânü'l-Arab*, *Dâr-u Sadr*, Beyrut t.y., VII, 426.

¹³ *et-Tahanevî*, *Keşşafu Istilahatü'l-Fünûn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998,IV,321.

yırlı, en adil, en faziletli¹⁴ anlamlarında kullanılır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra es-Salâtü'l-Vustâ'nın hangisi olduğu konusunda farklı yorum ve tespitler ortaya çıkmıştır. Yorum yapanların bir kısmı ya "Vusta" kelimesinin "en üstün" الفضلى manasından hareket etmiş ya da bu kelimenin "iki şeyin ortasında" manasından sonuç çıkarmaya çalışmışlardır. İhtilafların çoğunluğu da, esasında, yorumların bu tür itibari(değişken) vasıflar üzerine bina edilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Konuya İlişkin Hadis Kaynaklarında Geçen Rivayetler

Her ne kadar Hz. Peygamber hayatta iken bu namazın hangisi olduğu konusunda peygambere soru sorulduğuna dair sağlam bir rivayet olmasa da "Orta namaz"ın mahiyetine dair değişik rivayetler vardır.

es-Salâtü'l-Vustâ'yı tayin etme hususunda en önemli rivayet hiç şüphesiz Ahzab (Hendek) hadisi olarak meşhur olan Hz. Ali'den (r.a.) gelen

مألاً لله قبورهم ويوتهم نارا كما شغلونا عن الصلاة الوسطى حتى غابت

الشمس

"Onlar bizi güneş batıncaya kadar es-Salât-ü Vusta'dan meşgul edip alıkoydukları gibi, Allah onların kabirlerini ve evlerini ateş doldursun." ¹⁵ Rivayetidir. Ebû

¹⁴ ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, Daru'l-Hidaye y.y, XX, 167; *İbn Manzûr*, a.g.e , VII, 426.

¹⁵ *Buhârî*, *Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail*, *el-Camiu's-Sahih*, Dar-u İbn-i Kesir, Dimesk, Deavât, 58, cihad, 98, K. Tefsir, 44, *Müslim*, *Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac* (v.261/875), *el-Câmiu's-sahih*, (Sahih-u Müslim), Dar-u Taybe, Riyad 2006, Mesacid, 204. *Nesâî*, *Ebû Abdurrahman b. Şuayb*, *Sünen, müeessetü'r-Risale*, Beyrut 2001, Salât, 22 (356), *İbn Mâce*, *Ebû Abdillâh el-Kazvîni*, *Sünen*, mektebetü'l-Mearif, Riyad t.y., Salât, 684; *Müslim'de Hz. Ali'den gelen diğer rivayette ise* (Mesacid, 204) anlam açısından

Dâvud, Ahmed b. Hanbel ve Nesei'in rivayetinde hadîsin şekli şöyledir: شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر مألأ الله بيوتهم

وقبورهم نارا

"Bizi es-Salâtü'l-Vusta'dan ikinci namazından-meşgul edip alıkoydular..."¹⁶ İbn Mace'deki rivayette bu ilave yoktur.¹⁷ Müslim'in iki rivayetinden biri bu şekildedir.¹⁸

İbn Mes'ûd (r.a.) dan gelen bir rivayet ikinci namazına daha net bir şekilde işaret etmektedir. "Resûlullah (a.s.) Efendimiz, " es-Salâtü'l-Vusta ikinci namazıdır" buyurdu."¹⁹ Semure'den rivayete göre Resûlullah şöyle demiştir : «es-Salâtü'l-Vustâ, ikinci namazıdır.»²⁰ bu ve benzeri, Taberi'de "Orta namaz"ın ikinci namazı olduğuna dair 64 rivayet vardır.²¹

"Orta namaz"ın mahiyetini tayin etme hususunda, Rivayetler arası farklılıkların varlığı, meseleyi sadece rivayet üzerinden çözmeyi, oldukça zorlaştırmaktadır. Bu

aynı olsa da şu şekilde geçmektedir.("Bizi bizi güneş batıncaya kadar es-Salât-u vüsta ikinci namazından alıkoyup meşgul ettiler; Allah onların içlerini ve kabirlerini ateşle doldursun.) Buhari deki rivayetin birinde olmamasına rağmen, diğerinde hadisin sonunda (Deavât, 58) "O ikinci namazıdır" şeklinde bir ilave vardır.

¹⁶ Nesâi, sünen, Salât, 22 (358), Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Müecessetü'r-Risale, y.y 1999, 2/240, Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, *Sünen*, *Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye*, Riyad t.y., Salât, 5.

¹⁷ İbn Mâ ce, *Sünen*, Salât, 684.

¹⁸ Müslim, mesacid, 205.

¹⁹ Et-Tirmizî, Ebu İsa b. İsa, *Sünen*, *Dar-u İhya'i't-Turasi'l-Arabî*, Beyrut t.y., K. et-Tefsîr.; 2985

²⁰ Et-Tirmizî, K. et-Tefsîr.; 2983 Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, 2/240 Semure hadisini Tirmizi hasenlemiştir. Aynı zamanda tefsir bölümünde sahih olduğunu kaydetmiştir.

²¹ Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/168-173

rivayetlerin bir kısmı Hz. Peygamber'den merfû²² olarak nakledilmediği için yukarıdaki rivayetler gibi güçlü kabul edilmemiştir. Bunlar daha ziyade sahabenin kavi, fiil ve benzeri durumlarına dair rivayet edilen haber niteliğindedir.²³ Mesela; Berâ' b. Azıb (r.a.)'den yapılan rivayette, demiştir ki: "Namazlara, özellikle ikindi namazına dikkat edin..." âyeti indi, biz de onu Allah'ın dilediği kadar okuduk. Sonra o âyeti neshetti ve "Namazlara özellikle orta namaza dikkat edin..." âyeti indi. O zaman bir adam şöyle dedi: O takdirde, es-Salâtu'l-Vustâ ikindi namazdır"²⁴

Bu rivayetin dışında başka bir rivayet daha var ki yine meseleyi başka bir boyuta taşımaktadır. Rivayete göre Hz. Aişe'nin azadlı kölesi Ebu Yunus diyor ki: "Aişe (r.anh.) bana, kendisi için bir Kur'an nüshası yazmamı emretti ve dedi ki: "Namazlara ve orta namaza dikkat edin." âyetine gelince onu bana bildir." Ben de o âyete gelince ona haber verdim. O da bana: "Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin." şeklinde yazdırdı ve dedi ki: "Ben bunu Rasulullah (a.s.) dan duydum."²⁵ Bu rivayetin zahiri esas alındığında, "orta namaz'ın" ikindi namazının dışında bir namaz olması katilik ifade ediyor. Aynı rivayetin bir de atıf vavı'nın olmadığı bir rivayet daha var ki Aynî ikinci rivayetin daha sıhhatli olduğunu delilleriyle zikretmiştir.²⁶

²² Hz peygambere izafe edilen söz,fiil ve takrire merfû' denir.(Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, (terc. Kandemir, Yaşar), DİBY, Ankara 1988,s.181.

²³ Bu hadislere mevkufl denmektedir.(Salih, Subhi,a.g.e.,s.175)

²⁴ Müslim, Mesâcid ,208.

²⁵ Müslim, Mesâcid ,207. et-Tirmizî, K. et-Tefsir.; 2982, Nesei, *Sünen*, Salat, 24 (365), Ebu Davud, Salât, 5. Hz. Aişe'nin yazdırdığı rivayet edilen bu kısım, ilk bakışta ayet gibi de anlaşılabilir, oysa Kur'an âyetleri tevatür yoluyla sabit olmuştur. Buradaki ilavenin tefsir kabilinden bir rivayet olduğu açıktır.

²⁶ Aynî "vav"ın zaid olmadığını farzetsek dahi "es-salatu'l-Asr"

Bunlara ilaveten bir de es-Salâtu'l-Vustâ'ın öğle namazı olduğuna dair sebab-i nüzul rivayeti var; Üsâme b. Zeyd (r.a.)'den yapılan rivayette es-Salâtu'l-Vustâ hakkında şöyle demiştir: "O, öğle namazıdır. Rasûlullah (a.s.) Efendimiz öğle namazını gün ortasında iyice sıcakta kılar-
dı da arkasında ancak bir veya iki saf cemaat bulunurdu. İnsanların çoğu sıcaktan gölgeliğe çekilmiş ve ticaretiyle meşgul bulunurlardı. Bunun üzerine Allah, Bakara sûresi 238. âyeti indirdi."²⁷

Bu rivayetlerin hiçbirisi Hendek savaşında Hz. Peygamber'den gelen rivayet kadar güçlü ve sıhhatli kabul edilmemiştir.²⁸ Bu rivayetlerin herbirini destekler mahiyette, rivayet tefsirlerinde geçen başka rivayetler de mevcuttur. Yeri geldikçe müfessirlerin konuya yaklaşım tarzlarını ifade bağlamında bunları zikredeceğiz. Yukarıda zikrettiğimiz rivayetler es-Salâtu'l-Vustâ' ın tayini husu-

ifadesinin te'kid ve tebyin için geldiğini dolayısıyla bu rivayetin de es-Salâtu'l-Vustâ ın ikinci namazı olduğuna delalet ettiğini belirtir. (el-Aynî, Bedreddin "Umdetü'l-Kari Şerhu Sahihî'l-Buhârî" Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, XVIII/168), İbn Hacer ve Şevkani de hadisler üzerinde yaptıkları tahlillerde burada geçen atıf vav'ın zaid olduğunu delilleriyle zikrederler. (Bkz. Şevkanî, Neylu'l-Evtar, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, I/335; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, VIII/198)

²⁷ Ebu Davud, Salât, 5; Nesâî, Sünen, Salât, 22 es-Salâtu'l-Vustâ ile ilgili zikredilen bu rivayet, âyetin iniş sebebi olduğuna dair üzerinde ittifak yoktur. Zira Vahidi'nin "Esbâbu'n-Nuzûl" ve Suyuti'nin "Lubabu'n-Nükûl"ünde bu rivayete değinilmemiştir.

²⁸ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/70; en-Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya İbnu Şeref, el-Minhâc fi Şerhi Sahih-i Müslim İbni'l-Haccâc, Dar-u İhyâ'i't-Turasi'l-Arabî, Beyrut t.y.V/129; Azimabadi, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk, Avnu'l-Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, II/59; Mübarekfürî, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman, Tuhfetü'l-Ahvezî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., I/456; Muğlatay, Alâuddin, El-İlâm Şerhu Süneni İbni Mâce, Mektebetu'l-Nezzar, Riyad 1999, I/1012.

sunda en önemli rivayetler mesabesinde dir.

Rivayet Ağırlıklı Tefsirlerin Konuya Yaklaşımı

Rivayet tefsirine “me'sûr” veya “menkûl” tefsir adı da verilir. Bu nevi tefsir, Kur'ân'ın Kur'ân ile Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in sünnetiyle tefsirini veya sahabenin âyetler hakkında Allah'ın muradını beyân etmeye matuf nakillerini ihtiva eder.²⁹

Özellikle de Hz. Peygamber bir ayete açıklık getirmek amacıyla söz söylemiş veya söylediği söz âyetin açıklanmasında kilit konumunda ise, işte onun bu tefsirini nakleden müfessir rivayet tefsiri yapmaktadır.³⁰

Rivayet tefsirleri bağlamında «es-Salâtu'l-Vustâ” ya yaklaşımları üç kategoriye ayırabiliriz, rivayetleri zikretmekle yetinenler, tercihte bulunanlar ve rivayetleri tenkide tabi tutarak tercihteki vurguyu kuvvetli bir şekilde yapanlar.

Rivayetleri zikretmekte yetinenlere İbn Ebi Hatim ve Suyuti'yi misal olarak verebiliriz. İbn Ebi Hatim tefsirinde “Orta Namaz” a ilişkin rivayetler üzerinden beş farklı görüş zikreder; öğle, ikindi, akşam, sabah ve bütün namazların muhafazası. İkinci namazı ile ilgili görüşü serdederken *“Onlar bizi güneş batıncaya kadar es-Salâtü'l-Vustâ'dan meşgul edip alıkoydukları gibi, Allah onların kabirlerini ve evlerini ateş doldursun.”* rivayeti yerine sadece *“Bizi güneş batıncaya kadar es-Salâtü'l-Vustâ ikinci namazı'ndan alıkoyup meşgul ettiler; Allah onların içlerini ve kabirlerini ateşle doldursun.”* rivayetini zikretmiştir. Tefsirinde her bir görüşe delil teşkil edecek rivayet ve görüşleri sıralamakla yetinmiştir. “Haddizatında Müellifin bu çalışmasında kendisine ait bir değerlendirme tercih,

²⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 524.

³⁰ Bkz.Pak, Zekeriyya,(Editor:M.Akif Koç) *Tefsir*,s.176.

yorum ve açıklamaya hiç yer verilmemiştir. Tefsirindeki gaye Hz. Peygamber, sahabe, tâbiûn ve daha sonrakilerin naklettikleri sözleri bizlere kadar ulaştırmaktır. Belki tefsirinin en orijinal yönü de nakledilen sözleri peşin bir ön fikre sahip olmaksızın ve te'vilsiz olarak nakletmesidir. Daha çok yaşadığı dönemin saf ve temiz anlayışını aksettirmesi bakımından önemlidir.”³¹ Suyuti de sadece rivayetleri sıralamış ve tefsirindeki metoduyla tutarlı bir yol izlemiştir. Kendisinin tefsirdeki maksadı rivayetlerin korunması ve nakledilmesidir. Konuya ilişkin bütün rivayetleri zikretmesi tefsirini ansiklopedik bir tefsir konumuna getirmiştir. “Orta namaz”ın mahiyetine dair rivayetlerin yanında, her bir namazın muhafazasının önemi-ne dair Hz. Peygamberden gelen bütün rivayetleri derlemiştir. Tefsirinde sabah, öğle ve ikindi ile ilgili rivayetlerin tamamını, akşam ve yatsıya dair ise birkaç rivayeti zikretmiştir.³² Suyuti “Orta Namaz”a ilişkin rivayetlere başlamadan önce, yukarıda zikrettiğimiz Said b. Müseyyib’den gelen, sahabenin bu konuda ihtilaf içinde olduğuna dair rivayetini zikrederek başlaması, görüşler arası tercihin, esasında ne kadar zor olduğuna vurgu niteliği taşımaktadır. En son zikrettiği görüşün de “Bütün namazların muhafazası” olması konunun başıyla sonu arasında bir uyum meydana getirmiştir.

Tercihle bulunanlara misal olarak Taberi ve Sa’lebi’yi sayabiliriz. Taberi “Orta Namaz”la ilgili bütün rivayetleri zayıf güçlü demeden tefsirinde derlemiştir. Tefsirindeki metodu zaten bunu gerektirmektedir. Taberi rivayetleri senetleriyle zikrederek sorumluluğu bir an-

³¹Cerrahoğlu, İsmail, İbn Ebi Hatim Tefsiri, A.Ü,İlahiyat Fakültesi Dergisi- 1972, cilt XVIII. S.38-39.

³² Bkz.Suyuti, Celeddin, *Ed-Dürrül-Mensur Fit-Tefsir Bil-Me’sur*, Merkezu’l-Hicr, Kahire 2003,III,91-94.

lamda rivayetle karşı karşıya gelene yüklemektedir. Ayrıca Taberi zikrettiği bütün rivayetleri doğru kabul etmemektedir zira kaydettiği rivayetler arasında tercihte bulunmuş ve dirayetini ortaya koymuştur.³³ Ele aldığımız “orta namaz”da Taberi tercihini ikinci namazı olarak belirtir ve şu şekilde izah eder. “Zikrettiğimiz bu görüşler içerisinde doğru olanı, hakkında Resulullah’tan birbirini destekleyen çokça haberler zikredilenidir. O da ikinci namazıdır.” Taberi bu tercihinin haklılığını destekleme babında ikinci namazının faziletini ortaya koyan şu rivayetleri de zikreder: Ebu Basra el-Ğifari diyor ki: “Resulullah ‘Muhammas’ denen yerde bizlere ikinci namazını kıldırdı. Sonra buyurdu ki: ‘Bu namaz, sizden öncekilere arzedilmişti. Fakat onlar bunu zayi ettiler. Kim bu namaza devam edecek olursa onun için iki kat mükâfaat vardır. Şahit doğuncaya kadar bu namazdan başka namaz yoktur. (Yani başka namaz kılınmaz) Şahit ise yıldızdır. Resulullah (s.a.v.) ikinci namazını geçiren kimse için ‘O adam, ailesi ve malı helak edilmiş gibidir’.”³⁴

Taberi, Hz. Peygambere ulaşan sahih rivayetleri, isnadlarında ihtiyatlı davranmayı gerektiren bir sorun yoksa bağlayıcı görür.³⁵ İkinci namazını tercihindeki en önemli saikin bu olduğu kanaatindeyiz.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Taberi dirayetini ortaya koyan bir rivayet müfessirdir. Ancak tercihlerini ısrarla dayatan bir tefsir tasavvuruna sahip değildir.³⁶ “Orta namaz” konusundaki tefsirinde de bunu net bir şekilde görmek mümkündür.

³³ Bkz: Koç, Mehmet Akif,, *Taberi Tefsirini Anlamak Üzerine*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak.Dergisi,51:1 (2010). s.81.

³⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/168-228.

³⁵ Bkz. Koç, *a.g.m*, s.90.

³⁶ Koç, *a.g.m*, s.90.

Birbirini destekler mahiyetteki rivayetlerin çokluğunu “orta namazı” ikindi namazı olarak tercih sebebi olduğunu belirttikten sonra, tercihini gerekçelendirme adına dirayetini şu şekilde ortaya koyar;

"Diğer vakitler arasında, özellikle ikindi namazına devam edilmesinin emredilmesi, şu hikmete binaen olmalıdır. Akşam yatsı ve sabah namazları insanların çoğunun işlerini bıraktıkları ve dinlendikleri vakitlerde olduğu için onları kılmaları kendileri için bir zorluğa sebep olmaz. Öğle namazı da sıcaklığın şiddetli anına rasgeldiğinden, insanların istirahata çekilme anlarında kılınır. Bu da onlar için zor değildir. İkinci namazı ise; insanların çalışmalarının yoğun olduğu bir zamana rastlar. Bu bakımdan onu ihmal etme durumu daha çöktür. Bu sebeple Allah Teâlâ bütün namazlara devam edilmesini emrederken, özellikle ikindi namazına da devam etmelerini emretmiştir. İkinci namazına "Orta namaz" denmesinin sebebi ise, kendisinden Önce iki vakit kendisinden sonra iki vaktin bulunması ve kendisinin beş vakit namazın tam ortasında bulunmasındandır.³⁷

Rivayet ağırlıklı tefsir geleneğinde ikindi namazı dışında bir görüşü tercih eden ilk müfessir Sa'lebi'dir. Bir yönüyle de ilk kırılma noktasıdır. Sa'lebi Salâtü'l-Vustâ'yı tayin etme noktasında altı görüş serdetmiştir. Beş vakit namazın her biri ile ilgili rivayetleri tercihte bulunmadan zikrettikten sonra altıncı görüşün en sıhhatli olduğunu belirtmiştir. Tercih ettiği görüş; hiçbir namazı ismen tayin etmeden beş vakit namazdan biri olarak anlamaktır. Görüşü delillendirmede şu argümanları kullanır: "Rebi b. Heysem'e Salâtü'l-Vustâ'nın hangisi olduğu sorulur: Öğrendiğin takdirde onu muhafaza edip diğerlerini ihmal etmeyi mi istiyorsun? Cevaben; Hayır der. Rebi ise ona

³⁷ Taberi, *a.g.e* , V/226.

şöyle der: Hepsini muhafaza edersen onu da (Salâtü'l-Vustâ) muhafaza etmiş olursun. Sa'lebi Ebu Bekr el- Varak'ın şu sözünü de nakleder: 'Allah isteseydi 'Salâtü'l-Vusta'yı tayin ederdi, fakat O, kulları bütün namazları muhafaza konusunda canlı tutmak istedi'. Sa'lebi yukarıdaki her iki yorumun da güzel olduğunu belirtir ve şöyle devam eder; "Şüphesiz ki Allah nasıl ki tasarrufundaki hikmet ve yarattıklarına olan merhametinin gereği olarak, duaların kabul edildiği vakti Cuma namazı içinde, ism-i âzamı isimleri içinde, Kadir gecesini Ramazan içinde gizlediyse 'Orta namazı'da farz namazlar içinde, onu (es-Salâtü'l-Vustâ) yakalama arzusu ile bütün namazları muhafaza etmesi için gizlemiştir".³⁸ Sa'lebi'yi bu yoruma sevkeden amilin, ayetin tefsiri bağlamındaki görüşlere geçmeden önce Said b. Müseyyeb'den nakledilen "Ashab-ı rasulullah 'es-Salâtu'l-Vustâ' hususunda -ellerini birbirine kenetleyerek- böyleydi" şeklindeki sözünü naklederek başlaması olduğu kanaatindeyiz. Yani rivayetler arasındaki farklılıklar ve dolayısıyla tercih imkânının zor olması Sa'lebiyi böyle bir tercihte bulunmaya sevkemiş görünmektedir.

Rivayetleri tenkide tabi tutarak tercihteki vurguyu kuvvetli bir şekilde yapanlar arasında İbn Kesir ve Şevkani'yi zikredebiliriz. İbn Kesir, Taberî gibi rivayetlerin tamamını yer yer senet tahlilleri yaparak zikretmiştir. Tercihini ise ikinci namazı yönünde kullanmıştır. "Orta namaz"ın ikinci namazı olduğuna dair özellikle Hendek savaşında Hz. Peygamber'den rivayet edilen "*Güneş batıncaya kadar bizleri 'orta namaz'ı kılmaktan alıkoymduklarından dolayı Allah da onların kabirlerini de evlerini de ateş doldursun.* " hadisinin bu konuda en güçlü

³⁸ Sa'lebi, Ebu İshak, *El-Keşf ve'l-Beyan*, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 2002, II/197.

delil olduğunu, hatta başka bir namaz olma ihtimalini ortadan kaldırdığını belirtmiştir.³⁹ İbn Kesir'in bu tercihinde etkin olan unsurların, bu rivayetin senedindeki sıhhat, bu konuda yani hendek savaşında zikredilen rivayeti destekler mahiyette birçok farklı rivayetin olması ve diğer rivayetlerin gerek senet yönünden illetli olması ve gerekse bazı rivayetlerin tek kalması olduğunu,⁴⁰ söyleyebiliriz.

İbn Kesir tefsire hadis usulünün bilgilerini tatbik etmiştir. Tefsirdeki rivayet merkezli problemlere hadis ilminin ışığında çözümler üreten bir müfessirdir.⁴¹ Me'sûr malzemenin temel unsuru olan senedlerin tahlilini İbn Kesir'in tefsirinde sıkça görmekteyiz. "Orta namaz"ın öğle namazı olduğuna dair Zeyd b. Sabit'ten Sebeb-i nüzul rivayeti olarak zikredilen "*Allah'ın Rasûlü (sa) öğle namazını günün ortasında sıcağın şiddetli olduğu zamanda kaldırırken arkasında ya bir, ya iki saf olurdu. Bunun üzerine 'Namazlara ve orta namazına dikkat edin...' âyeti nâzil oldu*" rivayetinin senedindeki Zeberkan'ın sahabeyle kavuşmayan biri olduğunu, bunun da bu rivayetin sıhhatini zayıflattığını belirtmiştir.⁴²

İbn Kesir yapmış olduğu bu tahlilleri kendi görüşünü destekleme babında değil de kendisinin mudakkik ve muhaddis bir müfessir olması bağlamında değerlendirmenin daha sıhhatli olduğu kanaatindeyiz, zira kendi tercihini destekler mahiyetteki aşağıdaki rivayetin "garib" olduğunu söylemiştir. Rivayetin esasında orta namazın mahiyetini bizzat efendimizden öğrenmeye yönelik bir

³⁹ *İbn Kesir*, Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, I/427.

⁴⁰ *İbn Kesir*, a.g.e ,I/429-432.

⁴¹ Bkz.Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.584-589.

⁴² *İbn Kesir*, a.g.e ,I/428.

tarafı ve orta namazın ikindi namazı olduğuna dair sarih ifadeli bir içeriği olsa da İbn Kesir'e göre bir karine ifade etmemektedir. Rivayetin metni ise şu şekildedir. "İbrahim b. Yezit ed-Dımeşkî diyor ki: "Ben Abdulaziz b. Mervanın yanında otuyordum. O bir adama: 'Ey filan, falan adamın yanına git ve ona de ki: 'Sen Resulullahtan orta namaz hakkında ne işittin? Bunun üzerine orada oturan bir adam şöyle dedi: Ben, küçük bir çocuk iken Ebubekir ve Ömer, orta namazın ne demek olduğunu sormam için beni Resulullah'a gönderdiler. O benim, serçe parmağımı tuttu; İşte sabah namazı budur' Sonra serçe parmağımın yanındaki parmağı tuttu; 'Öğle namazı da budur.' dedi. Sonra baş parmağımı tuttu; 'Akşam namazı budur.'" dedi. Daha sonra onun yanındaki (şehadet parmağını) tuttu ve 'Yatsı namazı budur' dedi. Sonra da "Hangi parmağın kaldı?" dedi. Dedim ki: 'Orta parmağım.' Dedi ki: Hangi namaz kaldı? Dedim ki: 'İkinci namazı.' dedi ki: İşte orta namaz budur."⁴³

İbn Kesir'in bu rivayetin dışında "Orta namaz"ın ikindi dışında bir namaz olduğunu ortaya koyan en güçlü rivayeti de ele aldığımızı görmekteyiz. Daha önceden de zikrettiğimiz bu rivayet "Hz. Aişe'nin azadlı kölesi Ebu Yunus diyor ki: 'Aişe (r.anh.) bana, kendisi için bir Kur'an nüshası yazmamı emretti ve dedi ki: 'Namazlara ve orta namaza dikkat edin' âyetine gelince onu bana bildir. Ben de o âyete gelince ona haber verdim. O da bana: 'Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin.' şeklinde yazdırdı ve dedi ki: Ben bunu Resulullah (s.a.v.)dan duydum". şeklindedir.

Bu rivayeti değerlendiren İbn Kesir; bu rivayetin

⁴³ İbn Kesir, a.g.e ,I/431.

haber⁴⁴ niteliğinde olduğunu yani hadis olmadığını ve Müslim’de sadece tek bir rivayetin bulunduğunu ve hadisin haberden daha sıhhatli ve güçlü bir delil olduğunu vurgular. Ayrıca hadiste geçen “salatu’l-Asr’ın” önündeki “vav’ın” da zaid olma ihtimali olduğunu söyler. Bu görüşünü gerek Kur’an’dan âyetler ve gerekse şiirle delillendirmiştir.⁴⁵

İbn Kesir, İbn Ebi Hatim’in İbn Ömer’e dayandırarak rivayet ettiği “bütün namazların muhafazası” şeklindeki görüşün isabetli olmadığını ayrıca bu görüşün ona nispetinin şüpheli olduğunu belirtir. Ayrıca bu görüşü tercih eden, hadis konusunda ilim deryası olarak nitelendirdiği İbn Abdi’l-ber’e⁴⁶ de hayret ettiğini, zira bu görüşü destekler mahiyette Kitap ve Sünnet’te hiçbir delilin olmadığını belirtir.⁴⁷

Konuya aynı minvalde yaklaşanlardan biride Şevkani’dir. İbn Kesir’in kullandığı argümanları kullanır ve “orta namaz”ın ikindi namazı olduğunu aksinin ihtimal harici olduğunu özellikle vurgular. Sebeb-i nüzul rivayeti

⁴⁴ Hadisçiler arasında Haber, Hz. Peygamberin söz ve fiillerinden ibaret olan hadis’in müradifi olarak kullanılmıştır. Bununla beraber, haber’in hadis’e nispetle daha geniş bir manası vardır ve Hz.Peygamber’in hadislerine söylendiği gibi, sahabe ve Tabiinden gelen rivayetleri de içine alır. Bu bakımdan, haberle hadis arasında umum-husus farkı vardır: Her hadise haber denir; fakat her haber, hadis değildir. (Koçyigit, Talat, *Hadis İstilahları*, Ankara 1980,s.118).

⁴⁵ *İbn Kesir*, a.g.e ,I,432.

⁴⁶ İbn Abdi’l-ber; (v.978),Künyesi, Ebu Ömer Cemalüddin Yusuf bin Abdillah bin Muhammed bin Abdilber en-Nemerî şeklindedir. Hadis alimi, edebiyatçı, tarihçi ve münekkit (tenkitçi) bir kişiliğe sahip olup, Maliki fakihlerindendir Büyük İslam alimlerinden olan Celaleddin Suyutî onu, hıfz ve itkan (sağlam kılma; emin olma) açısından zamanın önde gelen hadis alimi olarak nitelermektedir. Fıkıh, Hadis, Tarih, Tabakat, Edebiyat ve Ahlak gibi muhtelif ilim dallarında eserler yazmıştır.(Casim, Leys Suud "İbn Abdülber en-Nemerî", DİA. XVIII/ 271)

⁴⁷ *İbn Kesir*, a.g.e ,I,433.

olarak zikredilen “Orta namaz”ı öğle namazı şeklinde nitelendiren Zeyd b. Sabit’e dayandırılan rivayetin haber niteliğinde olduğunu diğer sahih hadislerin yanında ilmi bir kıymetinin olamayacağını söyler. Şevkani’nin Taberi ve İbn Kesir’den ayrılan yönü ise “orta namaz” ikindi namazı olarak ikrar etmeyenleri sert bir dille tenkit etmesidir. Tenkitleri şu şekilde sıralar:

“Sahih olduğu kesin olan hadislerin bildirdiği bilgi üzerine, akli yorumlar yapılamaz. —Özellikle, öncesinde şu, sonrasında şu namazlar var o zaman “orta namaz” şudur şeklinde yapılan tüm yorumlar sahih hadis’in yanında hiçbir kıymet ifade etmez ve bu görüşler üzerine hiçbir şer’i hüküm bina edilemez.

—Sünnet ilmiyle yetinmemek en hayırlı ve en faydalıdan yüz çevirmedir.

—Bu tip ayetlerde, nakle dayalı ilmi bir veri olmadan yapılan yorumlar tekellüftür.”⁴⁸

Şevkani, tefsiri ancak nakle dayalı bir hadisle anlaşılabilir bir ayet hakkında, Hz peygamber’den gelen sahih rivayetlerin, mutlak anlamda bağlayıcı olduğunu ve bu bilgiyi nazarı itibara almadan, ayet üzerine akli istinbatların yapılamayacağını vurgulamış olmaktadır.

Dirayet Ağırlıklı Tefsirlerin Konuya Yaklaşımı

Dirayet tefsiri Kur’an’ı tefsir ederken sadece rivayetle yetinmeyen, âyetleri Arap dili ve belâğâtı, edebiyat, mantık, kıyas ve daha pek çok ilme dayanmak suretiyle izah eden tefsir çeşitlerini tanımlamak için kullanılır.⁴⁹

Dirayet tefsirlerinin konuya yaklaşımını üç ana kategoride ele almak mümkündür:

Birincisi; tercihte bulunmamayı tercih edenler.

⁴⁸ Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*. Daru'l-Fikr, Beyrut 1992,I/390.

⁴⁹ Polat, Ahmet Fethi, (editor:M.Akif Koç) *Tefsir*, s.189.

İkincisi: rivayet edilen hadisleri, salt hadis kriterleri açısından değerlendirip, ikinci namazına işaret eden Hendek Savaşı esnasında Hz. Peygamberin söylediği hadisi, sahih ve bağlayıcı kabul edip, “Orta namazı” ikinci namazıdır dedikten sonra onu destekler minvalde akli yorum yapanlar.

Üçüncüsü: ise; rivayetler arasındaki ihtilaf ve farklılıklardan dolayı “Orta namazı” daha ziyade dirayet ekseni ele alan ve ikinci namazı dışında bir görüşü benimseyen, bu arada görüşüne uygun düşen rivayeti de kendi görüşüne destekler mahiyette zikredenler.

Birinci yaklaşım tarzını benimseyenlerin, “Orta namazı” hususundaki bu tercihlerinde, rivayetler arası farklılıkların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu rivayet farklılıklarının, müfessirlerimizin bir kısmını, tercihte bulunmanın doğru olmayacağı yönünde bir görüşe doğru sevkettiğini söyleyebiliriz. Yukarıda değindiğimiz üzere Rivayet müfessirlerimizden Sa’lebi de böyle bir tercihte bulunmuştur. Bu görüşleri aynı bağlamda yukarıda zikretmekte mümkündür, fakat metodik anlamda bir resim çekme gayretimizden dolayı böyle bir taksime gittik.

Bu çizgide olan müfessirlerimizden birisi Kurtubi’dir. Âyetin tefsirinde, Bütün görüşleri zikrettikten sonra tercihini şu şekilde ortaya koyar;

“Orta namaz’ın hangisi olduğu tayin edilmemiştir. Bunu da Nafi’, İbn Ömer’den nakletmiş, ayrıca er-Rebi’ b. Heysem de böyle demiştir. Şanı yüce Allah, Kadir gecesini Ramazan ayı içerisinde, duanın kabul edileceği anı Cuma gecesinde ve gece saatlerinde saklamıştır ki; gece karanlıklarında kalkıp gizlilikleri bilene yalvarıp yakarınlar diye. ‘Orta namazı’ da aynı sebeple namazlar arasında saklı tutmuştur.

‘Orta namaz’ın müphem bırakılıp tayin edilme-

miş olduğu görüşünün sahih olduğuna dair delillerden birisi de Müslim'in Sahih'inde ilgili babın sonlarında el-Berâ b. Âzib'den yaptığı şu rivayettir. el-Berâ' dedi ki: Şu "namazlara ve özellikle ikindi namazına dikkat ediniz" âyeti nazil oldu. Biz bunu yüce Allah dilediği kadar bir süre okuduk. Daha sonra yüce Allah bunu neshetti ve bunun yerine: 'Namazlara ve özellikle 'Orta namaz'a dikkat edin' diye nazil oldu. Adamın birisi: O halde bu namaz ikindi namazıdır dedi. el-Berâ dedi ki: Ben sana bunun nasıl nazil olduğunu ve yüce Allah'ın bunu nasıl neshettiğini söyledim. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

O halde bu şunu gerektirir: Orta namaz önce tayin edilmiş iken daha sonra onun bu tayini neshedildi, müphem bırakıldı ve bu tayin ortadan kaldırıldı. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. Müslim'in tercihi de budur. Çünkü bu hadisi ilgili babın sonuna kaydetmiştir.⁵⁰ Müteahhir ilim adamlarından birden çok kişi de böyle demiştir. Yüce Allah'ın izniyle sahih olan da budur. Çünkü bu konuda deliller çatışmakta, tercihi gerektiren bir sebep ortada bulunmamaktadır. Geriye bütün namazlara gereken dikkati göstererek devam etmek ve bunları vakitleri içerisinde eda etmekten başka birsey kalmamaktadır.⁵¹

Benzer bir tavır ortaya koyan diğer bir müfessir de dirayet yönünden yaptığı yorumlarla sonraki dönemleri en fazla etkileyen müfessir Razi'dir. "Orta namaz"la ilgili yedi görüşü, gerek rivayet ve gerekse dirayet açısından ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Her bir görüş için kullanılacak bütün argümanları kullandığını söylemek mümkündür. Yedi görüşün her birini o kadar kuvvetli akli ve nakli delillerle savunmuştur ki her birini okuduğumuzda es-Salatu'l-Vusta ile kastedilenin o olduğuna

⁵⁰ Müslim, Mesâcid ,208.

⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dar-u Alemlî-Kutub, Mekke t.y., III, 212.

kanaat getirmek mümkündür. Atıf yapılsın, yapılmasın sonraki dönemlerde yapılan yorumlara, Razi'nin tefsirinin kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. "Orta namaz" ile ilgili bütün görüşleri sıraladıktan sonra ayetin tefsirini şu şekilde bitirir; "Ben bunlardan herhangi birini tercih etmedim, çünkü bu iş, çok uzun açıklamalar gerektirmektedir."⁵² Her ne kadar bir tercihte bulunmasa da Hendek savaşı esnasında Hz. Peygamberin söylediği hadis'in dikkate alınması gereken önemli bir haber olduğunu da vurgulamıştır.⁵³

Burada tabii ki Kurtubi ile Razi'nin âyetin tefsirine yaklaşımında bir fark göze çarpmakta o da; Kurtubi görüşler arası tercihin zor olduğunu belirterek herhangi bir namazı tercih etmese de yine de Sa'lebi gibi "bütün namazlara gereken dikkati göstererek devam etmek..." şeklindeki yorumu tercih gibi sayılabilir. Fakat ayet'te "Orta namaz"ın ayrıca vurgulanmış olmasının, böyle bir yorumu zayıf kıldığı kanaatindeyiz. Bundan dolayı Razi ile Kurtubi'yi aynı katagori içinde zikrettik.

İkinci yaklaşım tarzını benimseyen bir kısım müfessirler⁵⁴ Taberi, İbn Kesir ve Şevkani gibi rivayet ağırlık-

⁵² er-Râzî, Fâhru'd-Din, et-Tefsîru'l-Kebir, (Mefâtihu'l-Gayb), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981,VI/162

⁵³ er-Râzî,a.g.e., VI/162

⁵⁴ Bkz: es-Semerkindî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulum*; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I/213; *Zemahşerî, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, Mektebetü'l-Ubeykan*, Riyâd 1998, I/466; *Neseftî, Abdullah b. Ahmed, Medârikü't-Tenzîl*, Daru'n-Nefais, Beyrut 1996, I/189; *Ebu Hayyân el-Endelûsi, el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, II/250; Ebussuûd, Mehmed b. Muhyiddin Mehmed, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, Mektebetü'r-Riyad, Riyad t.y. I/365; Beydâvî, el-Kâdi Nasruddin, *Envâru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut t.y., I/147; Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân, Daru's-Şuruk, Beyrut 1992, I/258; Havva, Said, el-Esâs fi't-Tefsîr*, (Tercüme:M.Beşir Eryarsoy)Şamil Yayınları.İstanbul 1989, I/93 Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*,Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982. 1/279; *Derveze, İzzet et-Tefsîru'l-*

lı müfessirlerin izlemiş olduğu yolu tercih etmişlerdir. En güçlü ve sıhhatli gördükleri rivayet üzerinden konuyu ele alıp farklı bir yorum yapmayı gerekli görmemişlerdir. Bir yönüyle “Orta namazı” ancak nakle dayalı anlaşılabilir bir konu addederek özellikle ikinci namazına güçlü bir delil sadedinde zikredilen Ahzab günü rivayeti olarak meşhur olan “*Güneş batıncaya kadar bizleri orta namazı kılmaktan alıkoyduklarından dolayı Allah da onların kabirlerini de evlerini de ateş doldursun.*” rivayetini temel tercih nedeni görmüşlerdir. Bu tercihlerinde, senet açısından bu rivayetin sıhhatli kabul edilmesi, sahihayn’de geçmesi, kılınmayan namazın yani kazaya kalan son namazın ikinci namazı olması ve diğer rivayetleri bu derece güçlü ve sıhhatli görmemeleri gibi etkenler önemli rol oynamıştır.

Üçüncü yaklaşım tarzının dirayet tefsir geleneğinde ilk örneğini Maturidi’nin sergilediğini söyleyebiliriz. Öncelikle tefsirinde konuya ilişkin ilgili görüşleri zikreder. Tercihini çok net ortaya koymasa da Te’vilatı’nda öğle namazının ilk farz kılınan namaz olmasını esas alarak akşam namazının tam olarak “Orta Namaz” a denk geldiğini belirtir. Maturidi görüşünü destekler mahiyette dört rekatlık ve iki rekâtlık namazların arasında ortanın yine akşam olduğunu belirtir. Bütün görüşleri kısaca geçiştirmenin yanında akşam namazı ile ilgili görüşü serdederken tercihini bu namazdan yana koyar. Ayrıca vakti girdiği zaman farzına direk yönelinen, acele edilen ve öncesinde, ne nafîle ne de başka bir şeyle meşgul olunama-

Hadis, Ekin Yayınları:İstanbul 1997, V/269. Zuhayli, Vehbe, et-Tefsiru’l-Münir, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1991, I/394 Hicazi, Muhammed Mahmud, Furkan Tefsiri, İlim Yayınları, t.y. I/190.

yan bir namaz olduğunu ve bu durumun حَافِظُوا kelimesine bazılarınca verilen “namazların vakte muttasıl kılınması” anlamına uygun düştüğünü belirtir.⁵⁵ Dirayet ağırlı tefsir geleneğinin ilk müfessirlerinden kabul edilen Mâturidi'nin akşam namazıyla ilgili kullandığı argümanları her bir namaza, hususiyetleri itibariyle uygulanabilir ve istenilen her sonuca gidilebilir. Es-Salât-ul-Vusta'yı tayin etmede itibari (değişken) vasıflara dayanmak, sadece, konuya ilişkin tefsirlerde, ihtilafların artmasına neden olmuştur. Maturidi dirayet ağırlıklı tefsir bağlamında ilk kırılma noktasını temsil eder, zira bütün rivayet ve dirayet tefsirlerinde muhakkak zikredilen hendek savaşı esnasında Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadis'i sadece işareten zikretmiştir.⁵⁶ Bir diğer kırılma noktası da dirayet ağırlıklı tefsirler içerisinde ikindi namazı dışında bir namazı tercih eden ilk müfessirdir.

“Orta namaz”ı ikindi namazı dışında bir namaza taşıyan müfessirlerimizden biri de Âlusi'dir. Konuya ilişkin rivayetleri esas alarak ve bu rivayetlerin tedkikini yaparak es-Salâtü'l-Vustâ'nın öğle namazı olduğunu şu şekilde söyler:

“Çoğunluk Müslim'in naklettiği Hz. Peygamber'in Ahzab (hendek) savaşı günü ' *Bizi es-Salâtü'l- Vusta'dan ikindi namazından meşgul edip alıkoydular, Allah onların evlerini ateş doldursun.* ' dediği şeklindeki Hz. Ali hadisini gerekçe göstererek onun ikindi namazı olduğunun doğru olduğunu söylemektedir. Buna göre insanların ve özellikle arapların meşguliyet zamanına denk geldiğin-

⁵⁵ Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vilatü'l-Kur'an, Mizan yayınevi, İstanbul 2005*, II/122

⁵⁶ فإن كانت عصرا فهو ما ذكر أن الكفرة حملوا على أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم في صلاة العصر، فلم يتهيأ لهم إقامتها ... “Eğer ikindi namazı ise; kafirler ikindi vaktinde Resulullah'ın ashabına saldırdılar ve onu kılmaları mümkün olmadı...” (Maturidi, a.g.e II. 121)

den özellikle vurgulanmıştır. Bazı muhakkik âlimler ise, mevcut görüşlerin dayandığı deliller dikkate alındığında, onun öğle namazı olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu görüş Ebu Hanife'ye nispet edilir. Onun ikindi namazı olduğuna dair görüşün dışında kalan diğer görüşlerin hiçbir dayanağı yoktur şeklinde aceleyle verilmiş görüşün izahına gelince:

'Onun ikindi namazı olduğuna dair rivayetler iki kısımdır: Merfû' ve mevkuf rivayetler. Mevkuf olanlar onun ikindi namazı olduğuna delil olamaz. Çünkü bunlar, onun başka bir namaz olduğunu ifade eden diğer sahabe görüşlerine aykırı olan görüşlerdir. Ayrıca eğer bir sahabenin sözü başka bir sahabenin sözüyle çatıştığı durumlarda bu tür rivayetler hiçbir şekilde kesin delil sayılmaz. Sahabe görüşünü delil kabul edip etmemedeki ihtilaf, ancak görüşler arasında bir çatışma olmaması durumunda söz konusu olur. Merfû' hadislerle gelince, bunların ekserisi senet açısından eleştirilebilir türdendir. Eleştiriden salim olanlar ise iki kısma ayrılır: 'es-Salatu'l-Vusta ikindi namazıdır' şeklinde muhtasar olarak rivayet edilenler. Bir de içinde bu cümlenin de yer aldığı bir anlatıyı içeren uzun rivayetler. Muhtasar olanlar uzun olanlardan alıntıdır. Bazı raviler onu ihtisar etmişler ve bu ihtisarlarda da sadece vehme dayalı hareket etmişlerdir. Uzun hadislerin tamamı bir şekilde ihtimal içerir ve bundan dolayı onlarla istidlal doğru olmaz. Mesela Müslim' de geçen şu hadiste iki ihtimal vardır:

شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر مأل الله بيوتهم وقبورهم نار

' *Bizi es-Salâtü'l- Vusta'dan ikindi namazından meşgul edip alıkoydular...* '

Birinci ihtimal: buradaki 'ikindi namazı' kısmı merfû' değildir. Yani Hz. Peygamber tarafından söylenmemiştir. Bilakis ravi tarafından Hadis'e tefsir kabilinden eklenmiştir. Birçok hadis'te de bunun örnekleri vardır. Müslim'in ikindi namazı'nı kastederek bir başka senetle yine Hz Ali'den naklettiği:

شغلونا عن الصلاة الوسطى حتى غربت الشمس ملاً الله قبورهم وبيوتهم نارا

Bizi es-Salâtü'l- Vusta'dan meşgul edip alıkoydu- lar... şeklindeki hadis'in lafzı da bu durumu desteklemektedir.

İkinci ihtimal: sözkonusu ibarenin müdrec (ek- lenti) olmaması durumunda iki ihtimal bulunmaktadır *العصر* ifadesi *الصلاة الوسطى* ifadesine atıftır. Ancak ara- daki atf harfi hafifletilmiştir. Buradaki atf da 'atf-1 ne- sak'⁵⁷ olup 'atf-1 beyan'⁵⁸ ya da 'bedel'⁵⁹ değildir. Bu du- rumda ibarenin takdiri şöyle olur: "Bizi orta namazdan ve ikinci namazından alıkoydular" Hz. Peygamber'in Ahzab günü sadece ikinci namazından değil hem öğle hem ikinci namazından alıkonduğuna dair rivayet⁶⁰ de bu ihtimali desteklemektedir. Buna göre Hz. Peygamber 'Orta namaz' ile öğle namazını kastetti, ardından da ikinci namazını ona atfederek ifade etti. Her iki ihtimal- de de ikinci namazı 'Orta namaz' değildir."⁶¹

Alusi hadis kriterleri açısından yaptığı bu değer-

⁵⁷ Atf-1 nesak: Atf harfleri denen harflerle kelime veya cümleleri aynı hükme bağlamaya atf-1 nesak denir.(Bkz.Çörtü, Mustafa Meral, *Nahiv*, İFAV, İstanbul 2011,s.376)

⁵⁸ Atf-1 beyan: Kendinden önceki kelimeyi izah etmek ve daha çok açıklamak için getirilen kelimeye atf-1 beyân denir. (Bkz.Çörtü, a.g.e.,s.371)

⁵⁹ Bedel: Kendisinden önceki kelimeyi açıklayıp pekiştiren ve i'râb (hareke) bakımından ona uyan kelimedir. (Bkz.Çörtü, a.g.e.,s.365)

⁶⁰ Bu konudaki rivayetlerde kaç vaktin kaçırıldığı tam net değildir. Ahmed B. Hanbel'in Müsned'inde ve Vakidi'nin Megazi'sinde dört vaktin kazaya kaldığına dair rivayet var. İbn Hacer rivayetleri tahlilde sahih olanın sadece ikinci vaktinin kazaya kaldığı belirtir. Zira hadislerde özellikle "Müslim" in rivayetinde ikinci namazının zikredilmesini delil olarak kabul eder. Ayrıca dört vaktin kazaya kaldığı ile ilgili rivayetleri sıhhatli kabul etmez zira yatsı namazının kazaya kalmadığını belirtir.(Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II/70. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/240; *el-Vakidi*, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğazi*.Alemlü'l-Kutub, Beyrut 1984,II,473)

⁶¹ Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihabu'd-Din es-Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azim ve Seb'î'l-Mesânî*, Dar-u ihyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut t.y.,II/156.

lendirmelere ilave olarak, savunduğu görüşü teyit sadedinde başka argümanları da zikreder ve şunları söyler:

“Şayet Efendimiz ‘Orta namaz’ın ikindi olduğunu açıktan söylemiş olsa idi sahabe arasında kesinlikle ihtilaf olmazdı. Ayrıca bu hadis orta namazın öğle namazı olduğuna dair rivayet edilen merfû’ hadisle çatışmaktadır. Rivayetlerin te’lifi söz konusu olmadığı bu gibi durumlarda, usulcüler sebep-i nüzul rivayeti olarak zikredilen haberi tercih etmişlerdir. Ebu Davud ve Ahmet b.Hanbel’in Müsned’inde sağlam bir senedle zikredilen Zeyd b. Sabit’ten gelen ‘Allah’ın Rasûlü öğle namazını günün ortasında sıcağın şiddetli olduğu zamanda kıldırırken arkasında ya bir, ya iki saf olurdu” Bunun üzerine “Namazlara ve orta namazına dikkat edin...’âyeti nâzîl oldu’ rivayeti ‘Orta namaz’ın ikindi olmadığını güçlendirmektedir. Ayrıca Müslim’de geçen Hz. Aişe’nin mevlası Ebu Yunus’a atfedilen ‘Hz. Aişe bana, kendisi için bir Kur’an nüshası yazmamı emretti ve dedi ki: ‘Namazlara ve orta namaza dikkat edin.’ âyetine gelince onu bana bildir.’ Ben de o âyete gelince ona haber verdim. O da bana: ‘Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin.’ şeklinde yazdırdı ve dedi ki: ‘Ben bunu Rcsullullah’dan duydum.’ rivayetindeki atıf harfi iki namazın farklı birer namaz olmasını icab ettirir.”⁶²

Âlusi’nin gerek rivayetler üzerinde yaptığı tedkiklerin güçlülüğü, mezhebi saikle hareket etmiş olma ihtimali de olsa, tefsir ilminin Kur’an ayetlerini açıklığa kavuşturulması fonksiyonuna tutarlı bir katkı yaptığı kanaatindeyiz. Alusi yapmış olduğu bütün yorumları daha ziyade sebep-i Nüzul rivayetini merkeze alarak yapmıştır. Bu rivayette ise hem öğle namazına hem de cemaatle namaz kılmanın önemine vurgu vardır.

İbn Aşur ise Alusi’den farklı olarak “Orta namazı”n

⁶² Alûsî,a.g.e.,II/156.

sabah namazı olduğunu belirtir. Konuya ele almada öncelikle metodun sağlıklı belirlenmesine vurgu yaparak “Orta” kelimesinin “en üstün” manasından hareket etmenin ya da bu kelimenin “iki şeyin ortasında” manasından sonuç çıkarmaya çalışmanın zorluğuna işaret ettikten sonra, en sağlıklı yaklaşım tarzının, konuyu rivayetler üzerinden ele almak olduğunu belirtir. Rivayetler açısından, en sağlam iki görüşün olduğunu söyler. Birincisi: sabah namazı olduğunu söyleyen Medine fukahasının görüşü. Çünkü onlar Hz. Peygamberin söz, fiil ve durumlarını en iyi bilenlerdi. İkincisi: ikindi namazı olduğunu söyleyen ehli hadis ekolünün görüşü.⁶³ İbn Aşur tercihini orta namazın sabah namazı olduğunu söyleyen Medine fukahası yönünde kullanır. İbn Aşur bu görüşünü delillendirirken de Muvatta 'da ve sahihayn'de geçen hadis'in⁶⁴ bu durumu açıkça ortaya koyduğunu söyler ve şu şekilde değerlendirmelerde bulunur:

“Hz Aişe ve Hz. Hafsa kendi Mushaflarına âyet'in şöyle yazılmasını emretti '*Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin.*' Hz. Aişe böyle yazılmasını Hz. Peygamber'e dayandırırken Hz. Hafsa ona dayandırmadı. Bu Hadis'e göre ikindi namazı 'Orta namaz'a atfedilmiş olduğundan onun ikindi namazı olduğu görüşü temelsiz kalmıştır. 'Orta namaz' ikindi olmadığına göre sabah namazı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tespit ilgili rivayet açısından Kur'an'a göre ise: '*Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırınca kadar belli vakitlerde namaz kıl ve özellikle sabah namazını! Zira sabah*

⁶³ İbn Âşûr, Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr, II,467.

⁶⁴ Hz. Aişe'nin mevlası ebu Yunus'a atfedilen "Aişe (r.anh.) bana, kendisi için bir Kur'an nüshası yazmamı emretti ve dedi ki: "Namazlara ve orta namaza dikkat edin." âyetine gelince onu bana bildir." Ben de o âyete gelince ona haber verdim. O da bana: "Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin." şeklinde yazdırdı ve dedi ki: "Ben bunu Rcsulullah (s.a.v.)dan duydum."

*namazı şahitlidir.*⁶⁵ Âyeti de sabah namazının efdaliyetine delildir. Ayrıca kök anlamı açısından ‘Orta namaz’ın tam karşılığı yine sabah namazıdır. Çünkü gece ve gündüz arasındaki tek namazdır. Öğle ve ikindi namazı gündüz, akşam ve yatsı namazı ise gece sayılmıştır. Her ikisinden de sayabileceğimiz namaz sabah namazıdır. Bir diğer delil ise namazı muhafaza emri yönüyle bakıldığında, diğer namazların muhafazasını zorlaştıran şartların tayininde millet, zaman ve yer farklılıklarına göre değişkenlik arz edebilmektedir. İş yoğunluğuna denk gelme, değişkenlik arz edebilmesine rağmen, sabah namazına kalkmadaki zorluk, herkes için geçerli bir engel konumundadır.”⁶⁶

Âlûsî ve İbn Aşur’u peş peşe zikretmemizin nedeni rivayet açısından aynı hadisten yola çıkarak farklı iki neticeye ulaşmalarından dolayıdır. Mezhebi bağlılıklarının tercihlerinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Metodolojik tutarlılıktan bahsetmek gerekirse Alûsî’nin daha tutarlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira Alûsî meseleyi salt rivayet üzerinden alarak kendi iç disiplinleri açısından yaklaşmıştır. Tefsirinde esas almış olduğu “*Namazlara, orta namaza ve ikindi namazına dikkat edin.*” hadis’inde geçen “Orta namaz” ibaresinin öğle namazı olduğunu söylemiştir. Alûsî iki açıdan tutarlıdır; zira Hendek savaşında eğer ikindi namazı dışında bir namaz kazaya kaldıysa onun da öğle namazı olması gerekir. Bu hadis’e dayanarak “Orta namaz”ın Sabah namazı olduğunu söylemek zordur. Ayrıca öğle namazı olduğunu destekler mahiyette bir de sebep-i nüzul rivayeti vardır. İbn Aşur bir anlamda mezhebi saiklerle⁶⁷ kendi içinde

⁶⁵ İsra 17/ 78.

⁶⁶ *İbn Aşur*, a.g.e. II,468.

⁶⁷ İbn Aşur’un yaşadığı kuzey Afrika daha çok Mâliki mezhebinin yaygın olduğu yerlerdir. İbn Aşur da tefsirinde Maliki mezheb görüşlerini ön plana çıkarır.(bkz. Vural,Faruk *İbn Aşur ve et-Tahrîr*

çelişik bir yöntem takip etmiştir. Zira “Vusta” kelimesinin “en üstün” manasından hareket etmenin ya da bu kelimenin “iki şeyin ortasında” manasından sonuç çıkarmaya çalışmanın doğru olmayacağını, en sağlıklı yaklaşım tarzının, konuyu rivayetler üzerinden ele almak olduğunu belirttikten sonra kendi görüşünü (sabah namazı) destekler mahiyette aynı argümanları kullanmıştır. Nakle dayalı bir görüş benimsenmiş ise en sağlıklı olan en sahih rivayet üzerinden konuya yaklaşmak olmalıydı. Ebu Hayyan el-Endelüsî bu tür görüşleri tefsirinde serdettikten sonra meseleyi şu şekilde değerlendirir: "es-Salatu'l-Vusta şu namazdır' şeklinde tespitin yapıldığı görüşlerin her biri, o namazın faziletine dair varid olan hadislerle göre ön plana çıkmakta ya da o namazın diğer şu veya bu namazları ortasında olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Bu yaklaşımların hiçbirinden kesin bir sonuç çıkmaz. Zira bir namazın faziletinden bahsedilmiş olması Allah'ın “orta namaz ile kastının o olduğuna delalet etmez. Yine o namazın şu veya bu namazların ortasında bulunması, onun hakkında ism-i tafdil kalıbında “الوسطى” ‘en orta’ denilmesini gerektirmez...."⁶⁸

Yukarıda zikrettiğimiz müfessirlerin yaklaşımı, daha ziyade rivayetleri esas alarak ve dirayetlerini kullanarak Akşam, sabah ve öğle namazı gibi herhangi bir namazı öne çıkaran bir yorum niteliğini taşımaktadır. Dirayet müfessirlerimizin bir kısmı ise herhangi bir namazı öne çıkarma yerine “Orta namazı” daha ziyade bir olgu olarak ele alma yönünde eğilim sergilemişlerdir. Ko-

ve't-Tenvîr İsimli Tefsiri, İstanbul-2002, Basılmamış Doktora Tezi
⁶⁸ el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhit fi't-Tefsîr*, II/250.

nuya bu açıdan yaklaşmayı daha uygun bulan müfessirlerimizden biri Reşid Rıza'dır. Rivayet açısından en sahih olanın ikinci namazı olduğunu belirtir. Ardından hocasının görüşünü zikreder:

“Eğer es-Salatu'l- Vusta beş vakitten birisidir şeklinde bir ittifak olmasaydı zihnimde şu şekilde bir görüş belirirdi; es-Salat'u Vusta'dan kastedilen bizzat namazın kendisidir. yani “el-Vusta” dan kasıt “el fudla”dır. Anlamı ise; namazlardan en efdalini muhafaza ediniz. O da kalbin bizzat namazda olduğu, nefsin kendisiyle Allah'a yöneldiği, zikrinden haşyet duyulduğu, kelimadan tedebbür edilen ve gafil ve gösteriş için kılanların namazı gibi olmayan namazdır. Bu görüşümün delili âyetin devamında gelen (وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ) âyetidir. Burada faziletler arasında bir fazilet ve onun te'kidi vardır. Kunut'a verilen mana aslında, huşu ve haşyetle yakarmaya devam etme şeklindedir. Bu şekilde mana verdiğimizde aslında şunu demek istiyoruz; namazını eda etmek istediğinde Allah'ın azametini, heybetini hissederek, Allah'a karşı haşyet içerisinde bulunarak eda ediniz. Aksi takdirde namaz kılanlarda neşet eden faydaların olmadığı bir namaz olur. Kur'an'da Allahın zikrettiği hakiki bir namaz olmadığı gibi namaz da gerçek anlamıyla tamamlanmış olmaz.” Reşid Rıza hocası Abduh'un görüşünü zikrettikten sonra şu şekilde devam eder: Elimizde üstadımızın zikrettiği bu görüşü nefyedecek, herhangi açık bir nâs yoktur. Bazı hadislerde Hz. Ali'ye nispet edilen Hendek savaşı ile ilgili hadiste geçen ‘Salatu'l-Asr’ lafzının ravi tarafından idrac edildiğine dair görüşler de vardır. Eğer böyle bir şey olmasaydı sahabe arasında ihtilaf olmazdı. Bunun delili Müslim'deki diğer rivayettir. O da *"Onlar bizi güneş batıncaya kadar es-Salâtu'l- Vusta'dan meşgul edip*

*alıkoğukları gibi, Allah onların kabirlerini ve evlerini ateş doldursun."*dur⁶⁹

Yine benzer bir yaklaşım sergileyen müfessirimiz Mevdudi'dir. Tefsirinde, Çođunluđun "orta namaz"ın ikindi namazı olduğu konusunda birleştiiğini, bununla birlikte bu yorumu destekler mahiyette açık ve kesin bir hüküm olmadığını belirtir. Hendek günü ile ilgili zikredilen hadisten yola çıkarak bu sonuca vardıklarını söyler.⁷⁰ Kendi görüşünü ise şu şekilde ortaya koyar: "Fakat bence burada Hz. Peygamber'in (s.a) anlatmak istediği şey, müslümanların ikindi namazlarını zamanında ve huzurlu bir şekilde kılamamalarına neden olan korku ve huzursuzluktan tamamen onların sorumlu olduğudur. Hz. Peygamber'in (s.a) geçtiğine üzüldüğu namaz, ikindi namazı olduğu için tefsirciler ikindi namazının kendisinin es-Salâtü'l-Vustâ olduğu izlenimine kapılmışlardır. Arapça 'Vusta' kelimesi hem orta, hem de yüce anlamalarına gelir. O halde 'es-Salatu'l- Vusta'nın hem orta namazı, hem de zamanında ve Allah'a tam bağlılıkla eda edilen, yani namazın tüm üstün ve yüce niteliklerine sahip olan bir namazı kasteder. 'Allah'a gönülden boyun eğerek (namaza) durun' ifadesi de 'es-Salatu'l- Vusta'nın Allah için kılınan ve en yüce özelliklere sahip bir namaz olduğu ve beş farz namazdan biri olmadığı şeklindeki tefsiri destekler niteliktedir."⁷¹

Meseleyi benzer bir şekilde ele alan Elmalılı Hamdi Yazır, bu meseleyi kesin bir şekilde tayin etmenin mümkün olmadığını belirtir. Bu görüşünü teyiden de "Tabiin'in büyüklerinden Said b. Müseyyeb'in "Orta

⁶⁹ Rıza, Reşid, Abduh , Muhammed- *Tefsiru'l- Menar*, 2.bsk., Kahire 1947, II/438.

⁷⁰ Bkz. *Tefhimu'l Kur'an , Mevdudi*, Ebu'l Al'a, İnsan Yayınları, İstanbul 1986,I/186.

⁷¹ Mevdudi a.g.e., I/186.

namaz” hakkında Resullullah'ın ashabı şöyleydi, demiş ve parmaklarını birbirine geçirmiştir.” beyanını zikreder.⁷² Ardından tahlillerine şu şekilde devam eder;

“Gerçi ‘Ahzab’ günü hadisi, en kuvvetli bir açıklamadır. Fakat bunun, o günkü ikindi namazına mahsus olması da muhtemeldir. Çünkü en çok engelle karşılaşan o olmuştur. Ve çok meşguliyet hikmetine bakılarak orta namazın, çoğunlukla ikindi namazı olduğunun söylenmesi, insanların çoğu için ikindi namazının, meşguliyetin çok olduğu bir zamana rastlamış olmasından ve böylece ortada kalmasındandır. Halbuki genel duruma bakılırsa, meşguliyetin çokluğu ve engeller, diğer namazlara da rastlayabilir. Bu bakımdan denilebilir ki her şahıs için engellerin çokluğu sebebiyle kılınması zor ve en çok ortada kalıp geçmesi muhtemel olan namaz hangisi ise, onun hakkında namazların en faziletlisi ve orta namazı da odur. Ve yukarıdaki şekilde her namaz hakkında rivayet bulunması, bu şekilde izah edilebilir ve ilk inişteki ‘salātu'l-Asr’ (ikindi namazı) açıklamasının, neshedilmiş bulunması da bunu teyid etmektedir. O halde orta namazı hakkında en sahih ve en itidalli söz, beş vakit namazdan herhangi birisinin olmasıdır.”⁷³

Elmalılı'yı bu görüşe sevk eden amilin sonraki âyetler olduğunu da söyleyebiliriz. Meseleye birazda siyak açısından yaklaşmıştır. Bir sonraki ayetin tefsiri ile “Orta namazı” şu şekilde telif etme yoluna gider:

Bütün namazlara itina gösterilmesini temin için, ‘Orta namaz’ı kesin olarak tayin edilmemiş, ancak açık ve kesin buyurulmuştur ki: Namazların hepsini ve hele orta namazı muhafaza ediniz ve Allah için kalkıp divana durunuz, eğer korkarsanız; düşman veya yırtıcı hayvan gibi bir sebepten ötürü şiddetli bir korkuya düşerseniz,

⁷² Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, , II,124.

⁷³ Yazır, a.g.e., II,124.

yaya veya binekli, nasıl durabilirseniz öyle kılınız. Yani durum neyi gerektiriyorsa ona göre nasıl ve ne tarafa durmak mümkünse öylece, isterse hayvan üzerinde ima ile olsun tek başınıza kılınız ve her halde mümkün olduğu kadar kılınız, terk etmeyiniz. Bu şekilde gelişine göre namaza, 'korku namazı' denir ki en şiddetli korku zamanındadır... Fakat düşmanla fiilen savaş sırasında bunların hiçbiri yapılamaz; hareket namazı bozduğundan, o zaman namazı kazaya bırakmak zorunlu olur. Nitekim Hendek savaşında 'Ahzab' günü güneş batıncaya kadar böyle olmuş da Resulullah: 'Bizi orta namazı olan ikinci namazından meşgul ettiler...' buyurmuş, dört namazı kazaya bırakmış ve güneş battıktan sonra sırasıyla kaza etmişti."⁷⁴

Ayrıca yapmış olduğu yorum Mevdudi ve Abduh'un yorumuyla benzer gibi dursa da farklı bir yönü vardır. Makalemizin başında zikrettiğimiz gibi "Orta namaz" (es-Salâtü'l-Vustâ) beş vakit namazdan biri olduğu halde ayrıca zikredilmiş ve ihtimam gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca "orta namaz'ın" el-Vusta şeklinde marife gelmesinin, bu namazın farz namazlardan birisinin olmasını da gerektirmektedir. Ayrıca atıf tegayur (başkalık) gerektireceğinden "es-Salâtü'l-Vustâ" "es-Salavât" tan yani bilinen namazlardan başka bir namaz gibi görünse de aslında "es-Salat" es-Salavât'a dâhil olduğundan bu atıf hassı âmma (özel olanı- genel olana) atıf cinsindedir. Elmalılı'nın bu yorumu hem "Orta namaz" farz namazlardan biri olma kuralına uygun düşmekte hem de ayetin siyakından hareket etmesinden kaynaklanan orijinal bir çıkarımı içerisinde barındırmaktadır. Mevdudi ve Abduh'un yorumları kendi içerisinde bir orijinalliği barındırıyor olsa da ayetin bağlamından nispeten koparılmış gibidir. Fakat Elmalılı'nın yorumunda ise Hz

⁷⁴ Yazır, a.g.e., II,124.

peygamberden gelen rivayeti yorumun merkezine almak suretiyle, Hendek savaşındaki durumdan mülhem, daha işlevsel ve dinamik bir yorum getirmiştir.

Sonuç

Kur'an'da, bir hikmete matuf, neye delalet ettiği belirsiz bazı müphem kelimeler vardır. Müphem olan husus, bazen Kur'an'ın başka bir yerinde tekrar zikredilerek, onun aydınlatılmasıyla bir zenginlik elde edilmekte, bazen de müphemün tayin edilmesinde bir fayda umulmadığı için beyan edilmemektedir.

Kur'an'da müphem bırakılan ifadelerden biride Bakara suresi 238. Ayette zikri geçen “es-Salâtü'l-Vustâ” ifadesidir. Ayetin lafzından hareket ettiğimizde beş vakit namazdan her birinin “Orta namaz” olma ihtimali mevcuttur. Hz. Peygamberin vefatından sonra orta namazın hangisi olduğu konusu merak konusu olmuş ve ortaya farklı yorum ve tespitler çıkmıştır. Yorum yapanlar konuyu esas itibariyle rivayet eksenli ele almış olsalar da rivayetler arasındaki farklılıklar, “Vusta” kelimesinin “en üstün” الفضلى manasından hareket edilmesi ya da bu kelimenin “iki şeyin ortasında” manasının göz önüne alınmış olması, farklı sonuçların doğmasına hatta zorlama yorumlara da neden olmuştur. Yorumdaki farklılıkların büyük çoğunluğu da, yapılan tefsirlerin, bu tür itibari(değişken) vasıflar üzerine bina edilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Öncelikle “es-Salâtü'l-Vustâ” gibi müphem ifadeler Hz. Peygamber'den gelen rivayetler göz ardı edilerek anlaşılabilir şeyler değildir. Ancak “Orta namaz”ın mahiyetini tayin etme hususunda, rivayetler arası farklılıkların varlığı, sadece rivayet üzerinden meseleyi çözmeye başlı başına bir zorluğu oluşturmuştur.

Tefsir geleneğimizin iki ana omurgasını oluşturan Rivayet ve Dirayet ağırlıklı tefsirler bağlamında konuya metodolojik anlamda yaklaşım tarzlarını ortaya koymak bu farklılıkları tahlil etmek için önemli gördüğümüz bütün yaklaşım tarzlarını ve argümanlarını ortaya koymaya gayret gösterdik. Maksadımız metodolojik anlamda konuya yaklaşım tarzlarını ortaya koymanın yanında “es-Salātu'l-Vustâ”nın mahiyetine dair tahlilleri ortaya koyarak, konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmaktır. Bunu sağlama adına rivayet ve dirayet eksenli yaklaşımları ayrı ayrı ele aldık. Bunu yaparken maksatlarımızdan biri de bu tür müphem bir ifadenin tefsiri yapılırken metodolojik olarak nasıl bir yaklaşım sergilendiğinin genel bir fotoğrafını çekmekti.

Rivayet tefsirleri bağlamında konuya yaklaşımların üç kategoriye ayrılabilceğini tesbit ettik; rivayetleri zikretmekle yetinenler, tercihte bulunanlar ve rivayetleri tenkide tabi tutarak tercihteki vurguyu kuvvetli bir şekilde yapanlar. Makaleyi dikkatli okuyanlar göreceklerdir ki rivayet tefsir geleneğindeki farklılıkların ayetlerin anlaşılması ve tahlil edilmesinde ne kadar ufuk açıcı olduğunu göreceklerdir. Esasında rivayet tefsirlerinin ana işlevi, Hz. Peygamber, sahabe, tabi'un ve daha sonrakilerin naklettikleri sözleri bizlere kadar ulaştırmaktır. Bu nakletmedeki metodolojik farklılıklar kendi içlerinde bir orijinal yapıyı barındırmaktadır. Zira İbn Ebi Hatim'de olduğu gibi nakledilen sözlerin peşin bir ön fikre sahip olmaksızın ve te'vilsiz olarak nakletmesi daha çok yaşadığı dönemin saf ve temiz anlayışını aksettirmesi bakımından ne kadar önemli ise Taberi'de olduğu gibi bütün rivayetleri naklederek raviyle okuru karşı karşıya bırakmanın yanında bağlayıcı ifadeler kullanmadan tercihte bulunma da en az onun kadar önemli ve faydalıdır. Sonraki nesiller

açısından ilmi yeterliliklerin zayıflaması nedeniyle bu rivayetlerin tedkik edilip tahlil edilmesi, ayet'in anlamını tahrife varacak derecede yorumlamanın önünde bir sigorta konumundadır ki "es-Salâtü'l-Vustâ" ile ilgili rivayetleri tedkik eden İbn Kesir ve Şevkani gibi müfessirlerin bu noktadaki konumu inkâr edilemez. Sonraki dönemlerde farklı tefsirler ortaya çıksa dahi sağlam bir zemin oluşturmada bu tür tedkik ve tahlillerin önemi yadsınmaz.

Dirayet tefsirlerinin ise konuya yaklaşımını, üç ana metod üzerinden olmuştur.

Tercihle bulunmamayı tercih eden müfessirlerimizden Razi ve Kurtubi rivayetler arası farklılıklara vurgu yapmışlardır. Özellikle Razi her bir görüş ile ilgili argümanları güçlü bir şekilde ele alarak, bir açıdan tercihi okuyan kişilere bırakmıştır.

İkinci yaklaşım tarzını sergileyenler Hendek savaşı esnasında Hz. Peygamberin söylediği hadisi, sahih ve bağlayıcı addedip, onu destekler minvalde akli yorum yapanlardır. Bu bağlamda konuya yaklaşan tefsirlerin sayısının büyük bir çoğunluk oluşturduğunu görmekteyiz. Konuya ilişkin tespit edebildiğimiz tefsirleri makalede zikrettik. Dirayet ağırlıklı tefsir geleneğinin çoğunluğunda Hz. Peygamber'den gelen Hendek savaşı esnasında söylediği "*Onlar bizi güneş batıncaya kadar es-Salâtü'l-Vustâ'dan meşgul edip alıkoydukları gibi, Allah onların kabirlerini ve evlerini ateş doldursun.*" rivayetinin sahih ve en güçlü addedilip ayrıca bir yoruma gidilmemesi, tefsir geleneğimizin, bu tür müphem kelimelerin tefsirinde, rivayete dayalı temeller üzerine oturduğunu gösteriyor.

Diğer bir yaklaşım tarzını benimseyenler: Rivayetler arasındaki ihtilaftan dolayı "orta namaz" için ikinci namazdır hükmünün kolayca verilemeyeceğini söyleyen

“Orta namaz”ı daha ziyade dirayet eksenli ele alan bu arada görüşüne uygun düşen rivayeti de kendi görüşüne destekler mahiyette zikredenlerdir. Konuyu dirayet eksenli ele alan bu müfessirlerin bu tercihlerinde, rivayetler arası farklılıklar etkili olmuştur. Bazen bu farklılıklar müfessirlerin bir kısmını “es-Salâtü’l-Vustâ” hususunda tercihte bulunmamaya dahi sevk etmiştir. Daha çok umumi ifadelerle tefsir etme yolunu tercih etmişlerdir. Diğer bir kısmı ise kendilerinin daha sıhhatli gördükleri rivayetleri yorumlarının merkezine alarak ikindi namazı dışında akşam, öğle ve sabah namazı gibi namazları “orta namaz” konumuna koymuşlardır. Bunu yaparken mezhebi saiklerin etkin olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bu konuda en farklı çıkışı yapan müfessirin, rivayetlerin bağlayıcılığı hususunda hassasiyetiyle bilinen Elmalılı Hamdi Yazır olduğu kanaatindeyiz. Rivayet konusundaki hassasiyetini, ayetin yorumunun hemen başına “gerçi Ahzab günü hadisi, en kuvvetli bir açıklamadır.” şeklinde koyarak göstermiştir. Hemen ardından yaptığı yorum ise dirayetini ne kadar etkin kullanabildiğinin bir delilidir. Zira Ahzab günü hadisini, yaptığı yorumun merkezine alarak yaptığı; “Fakat bunun, o günkü ikindi namazına mahsus olması da muhtemeldir. Çünkü en çok engelle karşılaştın o olmuştur. Çok meşguliyet hikmetine bakılarak orta namazın, çoğunlukla ikindi namazı olduğunun söylenmesi, insanların çoğu için ikindi namazının, meşguliyetin çok olduğu bir zamana rastlamış olmasından ve böylece ortada kalmasındandır. Halbuki genel duruma bakılırsa, meşguliyetin çokluğu ve engeller, diğer namazlara da rastlayabilir. Bu bakımdan denilebilir ki her şahıs için engellerin çokluğu sebebiyle kılınması zor ve en çok ortada kalıp geçmesi muhtemel olan namaz hangisi ise, onun hakkında namazların en faziletlisi ve

orta namazı da odur.” şeklindeki tahlili oldukça tutarlı ve güçlüdür ve dirayetindeki üstünlüğünü bu ayetin tefsirinde de göstermiştir. Bu yorumun güçlülüğü, ayetin açıklamasında en sahih rivayetin fonksiyonel bir derinlik kazandırılarak tekrar yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Zeyd b. Sabit’ten sebab-i nüzül babında zikredilen rivayetin içeriği bu yorumu tutarlı kılmaktadır. Zira bu rivayette “...öğle namazını günün ortasında sıcağın şiddetli olduğu zamanda kaldırırken arkasında ya bir, ya iki saf olurdu Bunun üzerine "Namazlara ve orta namazına dikkat edin..." âyeti nâzil oldu” ifadesi, cemaatle kılınması ve itina gösterilmesi gereken bir namazın, havanın sıcaklığından dolayı ihmali söz konusudur. Elmalılı’nın yorumuna göre, havanın sıcak olması meşakkati, sahabeyi öğle namazını cemaatle kılmaya engel olması, o günler için öğle namazını “orta namaz” yapmıştır. Elmalılı’nın bu yaklaşımını, sünnetin Kur’an’ı tefsirdeki fonksiyonuna farklı, dinamik bir yapı kazandırma gayreti olarak değerlendirebiliriz. Sünnet’i Kur’an’ın kuru bir izahı görmekten ziyade, muhatabın onu hayata geçirme sürecine nasıl etkin bir şekilde katkı sağlayacağına matuf bir fonksiyon yüklemeye gayretini görmek mümkündür.

Son olarak şunu söylemek mümkündür: Eğer Bakara Suresi 238. ayetinde, beş vakit namazdan bir namaz bizatihi kastediliyor ise, gerek konuya ilişkin rivayetin sıhhati, gerekse birden fazla kanaldan destekler mahiyette rivayetlerin varlığı, idrac kabilinden olma ihtimalini içerisinde barındırırsa dahi hadis metinleri içinde veya sonlarında “salatu’l-Asr” ifadesinin zikredilmiş olması, “es-Salatu’l-Vusta’nın ikinci namazı olduğunu söyleyenlerin yorumunu en güçlü yorum kılmaktadır. Eğer “salatu’l-Asr” (ikinci namaz) idrac ise sahabenin tefsiri kabilindedir ve bu da “Orta namaz”ın ikinci namazı olmasını

güçlendiren başka bir delildir. Fakat beş vakit namazdan bizatihi isim olarak(ikindi, öğle,sabah vb.) birisine değil de, bir vasfa vurgu söz konusu ise son dönem müfessirlerimiz yaptıkları yorumların, özellikle de Elmalılı'nın yorumunun tutarlı ve güçlü bir yorum olduğu kanaatindeyiz. Âyet'in müphem bırakılmasının hikmetlerinden biri de böyle bir yorumu kapı aralamak olsa gerekir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, el-Musned, Müeessetü'r-Risale, y.y 1999.
- Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihabu'd-Din es-Seyyid Mahmud, Ru-hu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve Seb'îl-Mesânî, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut t.y..
- Azimabadi, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk, *Av-nu'l-Mabud Şerhu Süneni Ebu Davud, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.*
- Ateş, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.
- Beydâvî, el-Kâdı Nasruddin, Envâru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut t.y.
- Casim, Leys Suud "İbn Abdülber en-Nemerî", DİA. XVIII/271.
- Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Tarihi, Fecr Yayınları, Ankara 2010.
- , İbn-i Ebi Hatim Tefsiri, A.Ü,ilahiyat fakültesi dergisi-1972,cilt XVIII.
- Çörtü, Mustafa Meral, Nahiv, İFAV, İstanbul 2011.
- Derveze, *İzzet et-Tefsiru'l-Hadis*, Ekin Yayınları: İstanbul 1997.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-Sahîh, Dar-u İbn-i Kesir, Dimesk t.y..*

- Demirci, Muhsin, Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine, Birleşik yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, *Sünen, Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye*, Riyad t.y.,
- Ebussuûd, Mehmed b. Muhyiddin Mehmed, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâyel-Kur'ani'l-Kerim Mektebetü'r-Riyad*, Riyad t.y.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim yayıncılık t.y.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut t.y.
- el-Endelüsî, *Ebu Hayyân el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Havva, Said, el-Esâs fi't-Tefsîr*, (Tercüme:M.Beşir Eryarsoy)Şamil Yayınları.İstanbul 1989.
- Hicazi*, Muhammed Mahmud, *Furkan Tefsiri*, İlim Yayınları, t.y.
- İbn Âşûr*, Muhammed *et-Tâhir*, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- İbn Kesîr*, Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azim, *Kahraman Yayınları*, İstanbul, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvîni, *Sünen, Mektebetu'l-Mearif*, Riyad t.y..
- İbn Hacer*, *Fethu'l-Bârî*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.
- Koç, Mehmet Akif,, *Taberi Tefsirini Anlamak Üzerine*, Ankara üniversitesi ilahiyat fak.dergisi, 51:1 (2010).
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara 1980.
- Kur'an Yolu, Heyet, DİB.
- Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Azîm, Dar-u Alemlî'l-Kutub, Mekke t.y.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, *Daru's-Şuruk*, Beyrut

1992.

Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vilatü'l-Kur'an*, Mizan yayınevi, İstanbul 2005.

Muğlatay, Alâuddin, *El-İ'lâm Şerhu Süneni İbni Mâce*, Mektebetu'l-Nezzar, Riyad 1999.

Mübarekfürî, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., Müslim, *Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac* (v.261/875), el-. Câmiu's-sahih,(Sahih-u Müslim),Dar-u Taybe Riyad 2006.

Nesâi, Ebû Abdurrahman b. Şuayb, Sünen, *Müeessetetü'r-Risale*, Beyrut 2001,

Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzîl*, Daru'n-Nefais, Beyrut 1996.

en-Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya İbnu Şeref, el-Minhâc fi Şerhi Sahih-i Müslim İbni'l-Haccâc, *Dar-u İhya'i't-Turasi'l-Arabî*, Beyrut 1392.

Pak, Zekeriyya,(editor:M.Akif Koç) Tefsir.Grafiker Yayınları,Ankara 2012.

Polat, Ahmet Fethi,(editor:M.Akif Koç) Tefsir, Grafiker Yayınları,Ankara 2012.

er-Râzî, Fahru'd-Din, et-Tefsiru'l-Kebir, (Mefâtihu'l-Gayb), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Rıza, Reşid; Abduh , Muhammed, Tefsiru'l- Menar, Kahire 1947.

Salih, Subhi, Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları, (terc. Kandemir, Yaşar), DİBY,Ankara 1988.

Sa'lebi, Ebu İshak, *El-Keşf ve'l-Beyan*, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 2002.

es-Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulum*; Daru'l-Kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut 1993.

- Suyuti, Celaleddin, Ed-Dürrül-Mensur Fit-Tefsir Bil-Me'sur, Merkezu'l-Hicr, Kahire 2003.
- , *el-Itkan* fi Ulûmi'l- Kur'an, *Dar-u İbn-i Kesir*, Dimesk 1993
- Şevkânî, Muhammed b. Ali , *Fethu'l-Kadir*. Daru'l-Fikr, Beyrut 1992.
- , *Neylu'l-Evtar*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire t.y.
- et-Tahanevî, Keşşafu* Istilahati'l-Fünûn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Et-Tirmizî, Ebu İsa b. İsa, *Sünen*, *Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî*, Beyrut t.y.
- el-Vakidî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğazi*, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut 1984.
- Vural, Faruk, *İbn Âşûr ve et-Tahrîr ve't-Tenvîr* İsimli Tefsiri, İstanbul-2002, (Basılmamış Doktora Tezi)
- Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kuranı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1983.
- ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, Daru'l-Hidaye y.y.
- Zemahşerî, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, *Mektebetül-'Ubeykan*, Riyâd 1998.
- Zuhayli, Vehbe, et-Tefsiru'l-Münir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1991.